

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 13 | ISSUE - 2 | NOVEMBER - 2023

महाराष्ट्रीय सण आणि स्त्रिया

विजया बबन बनसोडे
एम ए मराठी (सेट)

सर्वोत्कृष्ट संस्कृतीचा देश म्हणून संपूर्ण जगभरात भारताचा महिमा गायला जातो. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीविषयी औत्सुक्य आणि आकर्षण असलेले जिज्ञासू परदेशी त्याचा अभ्यास आणि संशोधन तर करतातच शिवाय ती आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतात. कारण आपल्या संस्कृतीची जी मुख्य उद्दिष्टे आहेत, त्यात विश्वहित, बंधुत्व भाव आणि कौटुंबिक ऐक्य यांचा अतर्भाव आहे. अशी ही संस्कृती जपण्यासाठी, टिकवून ठेवण्यासाठी समाजामध्ये ऐक्याची भावना असणे फार आवश्यक आहे आणि हे काम आपले पारंपरिक सण करत असतात. आपला भारत विविध जाती, धर्म, पंथ, भाषा, पोशाख अशा विविधतेने नटलेला आहे. या विविधतेतूनही एकता साधणारा असा हा एकमेव देश आहे. देशांतर्गत असलेल्या भिन्नतेमुळे भारतवासियांच्या मनातला दुःखाभाव दूर होणे एकात्मतेच्या दृष्टीने अत्यंत गरजेचे आहे आणि हे महत्त्वाचे काम आपल्या सणांमुळे घडत असते.

प्रत्येक सण पाळण्यामागे एक पारंपरिक कथा कारणीभूत असते. उदा. रावणाचा पराभव करून राम अयोध्येत परतला तो दिवस चैत्र शुद्ध प्रतिपदेचा होता. तेव्हा गुढी उभारून हा सण साजरा करण्याची प्रथा शिवाजी महाराजांनी पाडली. महाशिवरात्री (माघ कृ. त्रयोदशी), होळी (फाल्गुन शु. पौर्णिमा), श्रीरामनवमी (चैत्र शुद्ध नवमी), हनुमान जयंती (चैत्र शु. पौर्णिमा), अक्षय्य तृतीया (वैशाख शु. तृतीया), वटपौर्णिमा (ज्येष्ठ शु. पौर्णिमा), आषाढी एकादशी (आषाढ शु. एकादशी)... असे हे जवळजवळ प्रत्येक मासाला एक असे सण येतात. श्रावण महिना हा तर सणांचाच महिना असतो. या महिन्यात सर्वाधिक सण येतात. नागपंचमी (श्रावण शु. पंचमी), नारळी पौर्णिमा (श्रा. शु. पौ.), गोकुळाष्टमी (श्री. कृ. अष्टमी), पोळा (श्रा. अमावस्या) असे हे सण भाविक मोठ्या उमेदीने साजरे करतात. या महिन्यात मांसाहार वर्ज्य करून शुचिर्भूत राहून पावित्र्य राखले जाते. त्यानंतरच्या पुढील सार्या महिन्यात गणेशचतुर्थी (भाद्रपद शु. चतुर्थी), घटस्थापना (आश्विन शु. प्रतिपदा), दसरा (अश्विन शु. दशमी), दिवाळी (आश्विन कृ. चतुर्दशी), भाऊबीज (आश्विन शु. द्वितीया), तुळशीविवाह (कार्तिक शु. द्वादशी) आणि शेवटी श्रीदत्तजयंती (मार्गशीर्ष शु. पौर्णिमा) अशा क्रमाने हे सर्व पारंपरिक सण लोक भक्तिभावाने संपन्न करतात.

सण साजरे करण्यात स्त्री-पुरुष, लहान-थोर सर्वचजण अग्रेसर असतात हे खरे. परंतु सण साजरीकरणाचा मुख्य कणा हा स्त्रीच असते. कारण सणाच्या मुळाशी असलेली सर्व कामे अर्थात देवकृत्याची सर्व तयारी, नैवेद्य, भोजन इ. स्त्रियांकडून केली जाते. परंतु सध्याच्या बदलत्या जीवनप्रवाहात पूर्वीप्रमाणेच सण मनवले जातात का?... याचं उत्तर प्रामाणिकपणे नकारार्थीच द्यावं लागेल. कारण सर्वांनाच माहीत आहे की आजची स्त्री पूर्वीच्या स्त्रियांप्रमाणे केवळ चूल आणि मुलीपुरतीच मर्यादित राहिलेली नसून तिचं विश्व विस्तारलेलं आहे. पूर्वीच्या आणि आजच्या स्त्रीच्या वागण्यात, वर्तनात, विचारात, कृतीत, ज्ञानात, बुद्धिमत्तेत एवढंच नाही तर देवाबद्दलच्या श्रद्धेत आणि भक्तीतही जमीन-अस्मानाचा फरक पडलेला आहे. चूल-मूल आणि देव यांतच गुरफटून पडलेल्या जुन्या पिढीतील गृहिणींसाठी सण म्हणजे पर्वणीच असायची. भक्तीने ओथंबलेल्या मनाने त्या विधीपूर्वक सण पार पाडण्यात आनंद मानत. सण जवळ येऊन ठेपले की त्यांच्या स्वागतासाठी लागणार्या पूर्वतयारीत त्या स्वतःला जुंपून घेत. देवासाठी कापसाच्या वाती वळण्यापासून सुरुवात! कोठारात धुळ खात

पडलेले मोठाले पितळी टोप-तपेली, ताट-पेले, समया-तबकं, आरत्या-निरांजनं हे सारे चिंचेने लखलखीत करणे, नेवर्यांसाठी खोबरं किसून वाळवून ठेवणे, वेलचीची पावडर करून ठेवणे, भुईमुग भाजून ठेवणे, घराची-बागेची झाडलोट करणे, मुलांचेनवीन कपडे-लक्ते तयार ठेवणे अशा कामात ती गुंतून जाई!

आजची स्त्री – मग ती शहरी असो वा ग्रामीण – महागाईशी झगडत, आपलं राहणीमन उंचावण्यासाठी अर्थार्जन करण्यास घराबाहेर पडलेली आहे. तिची कसरत वेगळं रंगरूप घेऊन आलीय. त्याचीच पुनरुक्ती करावी तर – स्वैपाकपाणी, नोकरी, मुलांचं संगोपन, त्यांचा अभ्यास, आजारपणं, पै-पाहुणा, बाजारहाट, बँकेची कामं आणि त्यात स्वतःचे छंद जोपासणं- हा सारा व्याप एकटीने सांभाळून ताठ कण्याने संसाराचा गाडा ती हाकत असते. हे सारं अंगावर घेण्याइतपत ताकद, शारीरिक बळ अधिक असलेल्या पुरुषांकडे नसते. हे सहनशक्तीने सांभाळण्याची किमया फक्त स्त्रीच करू शकते. मुद्दा हा की हे व्याप सांभाळून, उत्सव शास्त्रशुद्धपणे संपन्न करणे तिच्या आवाक्याबाहेरचे आहे. तेव्हा 'जमेल तसं', 'झेपेल तेवढं' या सूत्रांना पकडून ती सर्व 'उरकून' घेते, असं म्हटल्यास ते चुकीचं ठरू नये.

काही मोजक्याच जुन्या अविभक्त घराण्यांचे अपवाद वगळता, इतर जण आपल्या 'इन-मिन-तीन'च्या विभक्त कुटुंबातील संसारात जागेच्या अभावी सण थोडक्यातच आटोपताना दिसतात. याचं मुख्य कारण वेळेचा अभाव. थकून-भागून घरी आल्यावर ही अतिरिक्त कार्ये घेऊन बसण्यास तेवढे त्राण अंगात उरत नाहीत. थोडक्यात वेळ आणि बळ या दोहोंचीही उणीव त्यांना सणांचा सरंजाम शास्त्रशुद्ध पद्धतीने करण्यापासून परावृत्त करतात. या स्त्रियांच्या अडचणी लक्षात घेऊन, सणासाठी लागणार्या वातीपासून खाद्यपदार्थांपर्यंतच नाही तर शाकाहारी सुग्रास थाळ्याही उपलब्ध झालेल्या आहेत. हा स्त्रियांसाठी फार मोठा आधार आणि दिलासा ठरलाय. मग ही महागडी आयती सामग्री आणण्यासाठी स्वतःचा आणि नवर्याचा खुळखुळणारा खिसा खालसा करण्यास ती मागे-पुढे पाहत नाही, ही आजची वस्तुस्थिती आहे.

सर्वांच्याच घरी सण करायचे असतात. त्यामुळे हाताखालच्या मदतनीसांना सुट्टी द्यावी लागते. घरातील इतर स्त्रियांच्या मासिक पाळ्यांची अडचण येते. छोट्या जागेत मुलांच्या गोतावळ्यात सोवळ्यात अन्न शिजवणे अवघड जाते. या सार्या अडचणींना सामोरं जात सण उरकावे लागतात आणि खरं सांगायचं तर, कितीही अडचणी असल्या तरी 'इच्छा तेथे मार्ग' या उक्तीप्रमाणे भक्तीपूर्वक, रितीभाती पाळून सण साजरा करण्याची मनापासून इच्छा असेल तर तिथे 'वेळ, स्थळ, काळ, बळ' यांच्या कमतरतेच्या सबबी फोल ठरतील.

भारतीय एकात्मता अंगभूत आहे. रामानी उत्तर दक्षिणेला जोडले तर कृष्णाने पूर्व पश्चिमेला जोडले. संपूर्ण भारत विविध कला, भाषा-लिपी यांच्या माध्यमातून आजही आपल्या एकात्मतेचे चकित करणारे दर्शन घडवितो असे मांडणारे 'डॉ. राम मनोहर लोहिया पांचाली ऊर्फ द्रौपदीबद्दल लिहितात, 'तिच्यापेक्षा श्रेष्ठ अशी दुसरी हजरजबाबी ज्ञानी भारतीय स्त्री नाही' अर्जुनासह पाचही पांडव तिच्यापुढे फिके वाटतात. द्रौपदी ही अत्यंत बुद्धिमान, हजरजबाबी स्त्री होती.

मातृसत्ताक जीवनपद्धतीचा विकास पाहता असे दिसते की, विवाहसंस्थेचा जो विकास झाला त्यात, मातृकुलसंघातील सर्व स्त्रिया या त्या पिढीत असणाऱ्या सर्व स्त्रियांच्या पुत्रपुत्रिकांच्यामाता मानल्या जात, त्यांचे पुत्र एकाच वेळी त्यांच्या कन्यांचे बंधू आणि हक्काचे पती असत. सर्व भगिनी हक्काच्या भार्या असत. यमयमीच्या कथेवरून हे आपल्या लक्षात येते. जमिनीवरचा हक्क मातेचा कुळातील महिलांना असे. ऋग्वेदातील एका कथेत बृहस्पतीने आपल्या बंधूचीपत्नी ममता हिच्याकडे संभोग मागितला होता. ती गरोदर असल्याने नकार दिला. तेव्हा तिला तुझा पुत्र आंधळा होईल असा शाप दिला. मागणी करणारा व मागणीस नकार मिळताच शाप देणारा पुरुष आहे. आज जी पुरुषकेंद्री कुटुंबसंस्था आहे तिची घडण, मातृसत्ता तिचा जमिनीवरचा अधिकार, उत्पादनात स्त्रीचा असलेला सहभाग यांकडून पुरुषसत्तेच्या दडपणाखाली पुरुषसत्ताक समाजाकडे सुरू झाली. शेतीची मशागत (हातांनी) करण्यात नांगराचा वापर सुरू झाला. या समाजिक बदलांच्या काळात स्त्रीचे महत्त्व कमी व स्थान दुय्यम होत गेले असावे. शेतीच्या अवजारांना ग्रामीण भागात सणंग म्हणतात. नांगर हा पुरुषाच्या जननेंद्रियाचे प्रतीक आहे. स्त्रीलाही ग्रामीण भागात सणंग म्हणतात. ती जणु त्यांच्या मालकीची वस्तू. स्त्रीच्या दुय्यमतेच्या प्रवासातील हा एक टप्पा असावा. अत्यंत बुद्धिमान स्त्री द्रौपदी, जी कृष्णा - सावळी आहे, ती स्पष्टवक्ती आहे, तिचे समाजातील महत्त्व कमी होत गेले असावे. सीता आणि सावित्री या पवित्र आणि सतीत्वाचा आदर्श असलेल्या स्त्रिया मानल्या जातात. उलट द्रौपदीने अर्जुनावर अधिक प्रेम केले या सबबीखाली ती प्रथम मृत होऊन पडली असे मानले जाते. कुंतीच्या कर्ण, धर्मराज, अर्जुन, भीम या चारही पुत्रांचे पिता वेगवेगळे आहेत. या वाटचालीत भूमीच्या पूजेत पाच पांडव कोपीत बसवले गेले असावेत का? त्यांच्या पुढ्यात दिवे लावले जाण्याची रीत आणि कुंती व द्रौपदी त्यांच्याकडे तोंड करून परंतु कोपीबाहेर मांडलेल्या या परंपरा निर्माण झाल्या असाव्यात का? या सांस्कृतिक प्रवासात 'स्त्रीशूद्रादिक' ह्या शब्दातून स्त्रीचे सामाजिक मूल्य मांडले गेले असावे.

चेटकीण आणि बुद्धिमान स्त्री -

संथाळ आदिवासींच्यातील एक कथा या ठिकाणी आठवते. पुरुष स्त्रियांना ज्ञानाच्या बळावर सतत सतावीत. स्त्रिया कंटाळल्या. त्यांचा देव डोंगरदेव हा विशिष्ट रात्री पुरुषांना ज्ञान देई. स्त्रियांनी ज्ञान मिळवण्याचे ठरवले. ज्या दिवशी डोंगरदेव...मार्ग बुरंग ज्ञान देतो त्या दिवशी स्त्रियांनी पुरुषांना प्रचंड दारू पाजली. ते दारूत धुत झाले की पुरुषांचे कपडे घालून त्या डोंगरदेवाकडे गेल्या. डोंगरदेव भोळा. त्याने ज्ञान पुरुषवेशातील स्त्रियांना दिले. तेव्हापासून स्त्रिया अधिक ज्ञानी व कुशल झाल्या. मग पुरुष परत डोंगरदेवाकडे गेले. देव त्यांना रागावला. म्हणाला तुमच्या चुकीमुळे तुमची ही स्थिती झाली. आता मी तुम्हाला हुशार, बुद्धिमान व कुशल स्त्रीला चेटकीण कसे ठरवायचे याची विद्या देतो. तेव्हापासून हजारो कुशल- हुशार, स्पष्टवक्त्या स्त्रियांना चेटकीण ठरवून समाजाने मारले. या अंधश्रद्धे प्रथेविरुद्ध विरसामुंडाने निकराने लढा दिला.

इळाआवसेतील द्रौपदी आणि कुंती या आव्हान देणाऱ्या देवता आहेत. लोकमानसात द्रौपदी इतकी रुजली आहे की विक्राळरूपाची धुरपता ही त्यांनी आपलीच मानली. इळाआवसेला शेतातील सालदारांना विशेष करून मांग व्यक्तीला सन्मानाने जेवू घालतात. या दिवशी सालदारांनी वा मालकानी पत्नीसह रानात मुक्कामाला राहावे असाही रिवाज आहे. सारे सण, 'अत्यन्त महत्त्वाचे क्षण' साजरे करण्यात पुढाकार असतो स्त्रियांचा. स्वतःच्या अखत्यारीत काही गोष्टी त्या सहजपणे त्यात समाविष्ट करतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीत 'सौभाग्य' पुरुषकेन्द्री झाले. वाष्णी व्रतविधीत पुढे असतात. कोपीबाहेर मांडलेल्या द्रौपदी कुंतीपुढे दिवा लावला नाही तरी भूमीच्या ओटीचे सामान मात्र ठेवतात. ही चतुराई 'कर्मठ' स्त्रियांचीच.

संपूर्ण मराठवाड्यातील स्त्रियांचे व्रत -

मार्गशीर्ष, पौष महिन्यात बोरं, गाजर, आवळे, चिंचा यांचा मोसम असतो. रबीची पिके पोटऱ्यात येत असतात. या काळात शेताला ओलावा द्याच्या रूपाने मिळतो. या महिन्यात विवाह संस्कार करित नाहीत. पायाचा दगड रोवण्यास हा महिना योग्य मानतात. या महिन्याला शून्य महिना म्हणतात. मराठवाड्यातील प्रत्येक घरातील स्त्री, सर्व जातिजमातीतील स्त्रिया या महिन्यातील दर रविवारी सूर्यपूजा करतात. खानदेशात रविवारी आदित्यराणूबाईची पूजा श्रावणात करतात. मराठवाड्यात मात्र हे व्रत, सर्व स्तरांतील स्त्रिया 'पुसातले रविवार' करतात. स्त्रिया पहाटे उठून सूर्याचे पहिले किरण पृथ्वीवर येण्याआधीच नाहतात. सूर्याची रांगोळीची प्रतिमा पाटावर मांडतात. लिंगायत समाजात रांगोळीऐवजी भस्माचा वापर करतात. सूर्याशेजारी गंगा आणि गौरी काढतात. या गंगा व गौरी सूर्याशेजारी कशा हे एक कोडे आहे. सूर्याशेजारी उषा, प्रत्युषा, संज्ञा व छाया यांपैकी असाव्यात. पुराणानुसार राज्ञी व निक्षुंभाया सूर्यपत्नी आहेत. भारतीय लोकधर्मानुसार रण्णा सण्णा ही जोडनावे येतात. (राज्ञी व संज्ञा या नावाचे द्योतक) परंतु पुसातल्या पूजेत मराठवाड्यात वेगवेगळ्या जातीत वेगवेगळी रीत दिसते. मराठा समाजात पाटावर चंदनाचा सूर्यनारायण काढतात. शेजारी नागवेलीच्या पानावर राणूबाई काढतात. ब्राह्मण समाजात रांगोळीने फक्त सूर्य काढतात. बहुजन समाज, मांग समाज यात सूर्याशेजारी रांगोळीचीच राणूबाई काढतात. सूर्य प्रतिमेस हळदी-कुंकू, खोबरे, खारीक पानसुपारी वाहतात. आदित्याराणूबाईची कथा ऐकण्यासाठी जवळपासच्या महिला एकत्र येतात. कहाणी ऐकल्यावर जेवण करतात. एकवेळ निरंकार करतात. काही जणी दिवसभर उपास करतात. सूर्यास्ताच्या वेळी खडीसाखर खाऊन पाणी पितात. काही स्त्रिया दिवसभर उभ्या राहतात. जमिनीवर बसत नाही. त्यादिवशी विळीवर चिरत नाहीत. रवीने ताक घुसळीत नाहीत. सूर्याच्यावर चंद्र चांदण्या काढतात. स्त्रिया दिवसभर केस विंचरीत नाहीत. तसे केले तर केस सूर्याच्या तोंडात जातात अशी श्रद्धा ग्रामीण भागातील स्त्रीमनाची आहे. मार्गशीर्षापासून आरंभ करून प्रत्येक रविवारी सौरव्रत करावे असे हेमाद्रीने सांगितले आहे. मराठवाड्यातील अनेक स्त्रिया हे सौरव्रत मार्गशीर्ष ते फाल्गुनापर्यंत करतात. पौषाला भाकडमासही म्हणतात.

गणगौर राजस्थानातली -

चैत्रगौर कर्नाटकातही मांडली जाते. महाराष्ट्राप्रमाणे आरास करतात. स्त्रियांची भिजविलेल्या हरभण्यांनी ओटी भरतात. राजस्थानात गणगौर सामूहिकपणे साजरी करतात. राजस्थानात होळी पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशी चैत्र मास सुरु होतो. या दिवशी म्हणजेच चैत्रकृष्ण प्रतिपदेच्यादिवशी (महाराष्ट्रातील फाल्गुन कृष्ण प्रतिपदेस) गणगौर बसते. या दिवशी होळीच्या राखेचे १६ मुटके करतात, शेणाचे १६ मुटके करतात. भिंतीला १६ हळदीचे आणि १६ कुंकवाचे टिकल्या, ठिपके काढतात. या ठिपक्यांच्या खाली राख व शेणाचे १६ मुटके मांडतात. हे मुटके गौरीचे प्रतीक. पहिल्या दिवशी या गौरीची पूजा गव्हाच्या ओं ब्यांनीच करतात. दुसऱ्या दिवशी हळदीने पूजा करतात. सातव्या दिवशी काजळाचे १६ ठिपके भिंतीवर काढतात. त्याच दिवशी २ कुंड्या वा मडकी चुना व कावेने रंगवून त्यात गहू, साळ, सरकी,

ज्वारी, हरभरा, तूर, जवस आदि ७ प्रकारची धान्ये पेरतात. दुसऱ्या दिवशी ज्वारीच्या कणसाला पांढरा दोरा बांधून गौरीच्या मुटक्याजवळ ते कणीस ठेवतात. त्याला शंकर म्हणतात. दुसऱ्या कणसाला केसाचा गुंता आणि मोळी (लाल पिवळ्या रंगाच्या दोऱ्याला मोळी म्हणतात) बांधतात. ती पूजेत आवश्यकच असते. ती शुभकारक असते, तिला गौर म्हणतात. ७ व्या दिवशी पाटावर गहू टाकून त्यावर कुंड्या ठेवतात. त्यांची रोज पूजा होते. जवळच्या विहिरीवर जाऊन मिरवत कळशीने पाणी आणतात. ते कुंड्यात टाकतात. या गौरीला चुर्म्याचा नैवेद्य लागतो. अमावास्येच्या दुसऱ्या दिवशी शंकर गौरीला घ्यायला येतो. या दिवशी सर्व जणी सामूहिकपणे विहिरीवर जातात. दोन घागरीत पाणी आणतात. एक कळशी शिव तर दुसरी गौरी. त्यांचा विवाह लागतो. सात फेरे होतात. मग या कळशा कुंड्यांपाशी ठेवतात. तृतीयेला म्हणजेच महाराष्ट्रात ज्या दिवशी गौर माहेरी येते. त्या दिवशी, गणगौरीचे विसर्जन होते. पिठात गूळ घालून १६ फळ, त्रिकोणी अकाराचे छोटे छोटे मुटके तळतात. कंगवा, डबी अशी शृंगारसाधने या पिठाची करून ती तळतात. ती तळलेल्या डबीत ठेवतात. या डबीत ८ फळे ठेवतात. डबी बंद करतात. या दिवशी जेवणात हिरवी भाजी लागतेच. राजस्थानात, महाराष्ट्रातील खेड्यांत मेथी, हरभऱ्याची हिरवी भाजी वाळवून ठेवण्याची प्रथा आहे. मुलीच्या विवाहानंतर या व्रताचे उद्यापन करतात. १८ सवार्णांना जेवण देतात. प्रत्येकीची नारळाने ओटी भरतात. या पूजेत लिंबाचे... निंबाचे महत्त्व असते. पाण्याच्या घागरीत लिंबाच्या डहाळ्या ठेवतात. राजस्थानातील स्त्रियांच्या व्रतांत लिमडी मातेला लिंबाच्या झाडाला विशेष महत्त्व असते.

राजस्थानात गणगौरीची पूजा करताना खालील गीत उच्चारतात -

गौर गौर गोमती

ईसर पूजा पारबती

म्हे पूजां आलानिला

गौर का सोना का टिका

म्हाकं हे कुकूका टिका

टिका दे टमका दे रानी

वरत करे जो राजारानी

गौरी मागे 'गण' हे विशेषण वा शब्द येतो. महाराष्ट्रात गौरीगणपती एकदम येतात. या शब्दांतून सूचित होणारे संकेतही एका दिशेने जाणारे आहेत. महाराष्ट्रातही चैत्रगौरीच्या पूजेच्या वेळी वेळणीत वा कुंडीत धान्य पेरतात. अशाच प्रकारची गणगौर राजस्थानाप्रमाणे हरियाणातही पूजीली जाते. ही पूजा सामूहिकरीतीने साजरी करतात. मातीच्या गौरी व गौरा (शंकर) यांचे मिरवत, गाणी गात, पाण्यात - नदी, विहीर, तळे - विसर्जन करतात. गणगौर मध्य प्रदेशातील निमाड भागातही अत्यंत थटात साजरी होते.

शाकंभरी : वनशंकरी -

मोहं जोदारो हरप्पा उत्खननात सापडलेल्या शिला - प्रतिमांत एका नमन स्त्रीची प्रतिमा आहे. तिचे पाय वरच्या बाजूला फताडलेले असून, तिच्या योनीतून झाड उगवलेले आहे. देवी माहात्म्यातील देवीचे हे शील्य असावे असे वाटते. मार्कंडेयपुराणातील देवी उद्गारते 'हे देव हो, जीवनावश्यक अशी वनस्पती सृष्टी माझ्या देहातून पर्जन्यकाळात निर्माण होईल. तिच्या साहाय्याने या विश्वाचे मी धारण-पोषण करीन, (आत्मदेह, समुद्रव) त्यामुळेच मला शाकंभरी हे नाव प्राप्त होईल. चैरोकी जमातीच्या कल्पनेनुसार पहिल्या स्त्रीने इव्हने वनस्पतींना जन्म दिला. मानवाप्रमाणे वनस्पतींनी जन्म देण्याचे यात्वात्मक सामर्थ्य स्त्रीत असते अशी प्राचीन मानवाची श्रद्धा होती. महाराष्ट्रात मराठवाड्यात शाकंभरीचे नवरात्र अनेक घरांतून मांडले जाते. पौष शुद्ध अष्टमीपासून शाकंभरीचे नवरात्र बसते. पौषी पौर्णिमेपर्यंत असते. पौर्णिमेस रथोत्सव असतो. सर्व जाति जमातीचे लोक शाकंभरीची पूजा करतात. शाकंभरीचे देऊळ विजापूर जिल्ह्यातील बदामीजवळ आहे. स्कंदपुराण, देवीभागवत, पद्मपुराण यात शाकंभरीचे माहात्म्य रंगविले आहे. देवीच्या मंदिराजवळ १२० एकरांत हिरवेगार सौंदर्य आहे. देवीच्या कृपेने वाहणाऱ्या हरिद्रा तीर्थातून निघालेल्या ओढ्यांमुळे 'तिलकवन' रम्य बनले आहे. या स्थानाशी संबंधित कथा अगस्तीमुनी आणि त्यांची पत्नी लोपामुद्रा यांच्याशी जोडली आहे. ^{२५}अगस्तीमुनी पत्नीसह प्रवास करताना सद्युम्न राजाजवळ आले. तो ध्यानमग्न असल्याने, मुनी आल्याची दखल त्याने घेतली नाही. मुनी रागावले व उन्मत्त हत्ती होशील असा शाप दिला. त्याने परमेश्वराजवळ करुणा भाकली. नंतर त्याला उःशाप मिळाला. लोपामुद्रा ही शेतीची कला जाणणारी होती. तर अगस्ती ऋषी आळशी होते. तिने त्यांना फावडे हातात देऊन शेतीत कामाला लावले अशी मिथक कथा आहे. अगस्तीमुनींनी विंध्यपर्वतास नमवल्याची अशीच कथा आहे. लोपामुद्रा व

अगस्ती वनशंकरा शकंभरीनिर्मित तिलकवनात येऊन राहिले. तेथे त्यांच्या नावाने तीर्थ आहे. तेथून ते हरिद्रातीर्थाजवळ गेले. या तीर्थातले पाणी स्वतः देवीने झाडांना घालून हा परिसर हिरवा केला अशी श्रद्धा आहे. शकंभरीने पाताळातून पाणी आणून या तीर्थात टाकले अशी कथा आहे.

फार पूर्वी या परिसरात प्रचंड दुष्काळ पडला. त्यावेळी स्वतःच्या शरीरातून भाजीपाला निर्माण करून तिने लोकांना आधार दिला. अशी श्रद्धा आहे. या नवरात्राच्या उद्यापनच्या दिवशी साठ भाज्या करतात. हा कुळाचार आहे.

स्त्रीने जमिनीची मशागत करून पालेभाज्या, कंदमुळे, फळभाज्या यांचा शोध लावून अन्ननिर्मिती केली. शेतीचा शोध तिनेच लावला. भूमीला सुफळ करण्याचे विविध प्रयोग तिने केले. तिच्या व्रतांमध्ये शेण, राख यांना महत्त्व आहे. ज्यांचा उपयोग आज उत्तम खत म्हणून केला जातो. आजची शास्त्रीय भाषा तिला अवगत नसली तरी प्रत्यक्ष प्रयोगांतून तिने काही गोष्टी निश्चित केल्या. शेणाला 'शुभा' असे म्हणतात हे आपण मागेच पाहिले आहे. स्त्रीच्या यात्वात्मक सृजनसामर्थ्याशी हे व्रत निगडित आहे.

कानबाई : लोकदेवता खानदेशची -

कानबाई ही खानदेशातील सर्व जातिजमातीत लोकप्रिय असलेली धरणीच्या सुफलनशक्तीशी नाते असलेली लोकदेवता आहे. सुफलन प्रक्रियेशी निगडित लोकदेवतांत कानबाईच्या रोटविधीची माहिती दिली आहे. कानबाई-कानबाईचा वार्षिकोत्सव वैशाख महिन्यातील अक्षय्य तृतीये नंतरच्या कोणत्याही शुक्रवारी वा मंगळवारी संपन्न होतो. खानदेशातील काही भागात चैत्र किंवा माघ महिन्यात केला जातो. रोटविधी मात्र श्रावणातील नागपंचमीनंतरच्या कोणत्याही रविवारी साजरा करतात. तिरतची कानबाई हा नवसाविधी जातीची बंधन तोडून, पूर्ण गाव एकत्र येऊन मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. मराठवाड्यात कानबाईचा विधी नाही. खानदेशातील काही घराणी मराठवाड्यात स्थायिक झाली आहेत. मात्र हा विधी करण्यासाठी ही मंडळी आपल्या मूळ गावी जातात. कोकणस्थ समाजात विवाहानंतर देवीच्या नावाने बोडण घातले जाते. त्याप्रमाणे खानदेश, जळगाव, नाशिक, धुळे या अहिराणी भाषा बोलल्या जाणाऱ्या भागात विवाहानंतर कानबाईचे रोट केले जातात.

तिरतच्या कानबाईजवळ प्रथम कानबाई-कन्हरे यांचा विवाह लागतो. नंतर ज्या घराने या उत्सवाची जबाबदारी घेतलेली असते त्या घरातील मुलामुलींची लग्ने लागतात. त्यानंतर आसपासच्या गावांतील लोक येथे येतात व सामुदायिक लग्ने लागतात. जातीचे बंधन नसते. एकेका दिवशी दोनशे अडीचशे विवाह लागतात. हा उत्सव सात दिवस तर काही ठिकाणी सव्वा महिना चालतो. या वार्षिकोत्सवात स्थापना, कानबाई -कन्हरे विवाह, गवरी पूजा, भोजन, जागरण आणि विसर्जन हे विधी महत्त्वाचे मानतात. ही देवता माघ, चैत्र वैशाखात आणि मंगळवारी वा शुक्रवारी मांडतात. त्याचे उल्लेख गीतात येतात.

चैत्र वैशाखाना ऊन व माय, वैशाखाना ऊन

खडके तापून झाले लाल व माय; तापून झाले लाल

या उन्हाणे कानबाईच्या पायाला फोड आले आहेत. ती अशा उन्हात धवया... शुभ्र घोड्यावर बसून येते.

म्हावना महिना म्हावना महिना, दिन मंगयावार वा

कानबाई मायनी बैठक दिनी, दिनी शुक्रवार वा

निष्कर्ष :

पुरुष बीज स्वरूप आहे. त्याचे वीर्य तेजाचे प्रतीक मानले जाऊ लागले. जीवन जगण्याच्या रीतीत पुरुषप्रधानता आली. स्त्री क्षेत्र स्वरूपा - स्थिर मानली गेली. अग्नी, तेज, पर्जन्य या सर्वांना तिने स्वतःत रिचवून घ्यावे. यातून सहनशीलता हा तिचा 'गुण' मानला गेला. तिचे अस्तित्व 'बीज' पेरणाऱ्याशी, तेज देणाऱ्याशी बांधले गेले. तो असेल तरच तिला असण्याचा अधिकार राहिला. सर्व व्रतांतील निसर्गाशी असलेला अनुबंधलोप पावून पतीच्या असण्याशी पर्यायाने स्त्रीच्या सौभाग्याशी जोडला गेला.

कालौघात कुमारी स्त्री 'सौभाग्यकांक्षिणी' झाली. एकूणच व्रते-वर्षण आणि सूर्य या दोनही प्रेरकांशी जोडलेल्या व्रतांना, कुमारीकांची असतील त्यांना, 'चांगलापती मिळावा' या सौभाग्यकांक्षेची आणि विवाहितांची असतील त्यांना सौभाग्यरक्षणाची भूमिका दिली गेली. वर्षणाशी जोडलेले विधी, उत्सव मोकळ्या आभाळाखालचे असल्याने, त्यांत मुळातच नृत्य आणि सामूहिक स्वर यांचा यात्वात्मक संबंध असल्याने, पुरुषप्रधानतेतून आलेल्या ताठरपणाला त्यात फारसा अवकाश मिळाला नाही. मात्र 'सूर्य' हे बीजरूपी वीर्याचे,

पौरुषाचे प्रतीक असल्याने त्याच्याशी संबंधित विधि, उत्सवांत मात्र 'सैभाग्याकांक्षा जी पतीच्या अस्तित्वाशी पूर्णपणे जोडलेली आहे. ती महत्त्वाची भूमिका झाली. पौषातील रविवार, संक्रांतीचा वाणवंसा, चैत्रगोरीचे हळदीकुंकू ही व्रते आज पूर्णपणे ती करणाऱ्या स्त्रीच्या सौभाग्याशी जोडलेली आहेत.

संदर्भ :

1. <https://mr.wikisource.org/wiki/%>
2. <https://navprabha.com/>